

Magnifice Rector! – Tisztelt Ünnepi Közgyűlés! – Tisztelt Hölgyeim és Uraim!

Nagy öröm és megtiszteltetés számomra, hogy Rektor úr felkérésének eleget téve, a 2021–2022-es tanév végén – a hagyomány jegyében – én tarthatom meg a Pázmány-előadást. Őszinte köszönet érte.

46. tanévet töltöm Egyetemünk Francia Tanszékén, így érthető, hogy sok mondanivalóm lenne a francia nyelvről. A rendelkezésemre álló időkeretben azonban most csak négy olyan kérdést vetek föl, amelyek a szélesebb hallgatóság számára is megvilágíthatják, milyen út vezetett a francia nyelv egyetemleges vezető szerepének kivívásához, majd annak hanyatlásához és mit tesznek ma a franciák azért, hogy nyelvük versenyképes világnyelv maradjon.

1. Valóban latin eredetű nyelv a francia?

A köztudatban az él, hogy a francia – akárcsak például az olasz vagy a spanyol – újlatin nyelv, azaz a latinból származik. Ez általánosságban igaz ugyan, de azért érdemes a kérdést árnyaltabban is megvizsgálni. JULIUS CAESAR *Bellum Gallicum* című művéből tudjuk, hogy Galliában – a mai Franciaországban – a római hódítás idején több nép és nyelv létezett egymás mellett. Köztük a kelta eredetű **gall** nyelv volt a legjelentősebb, mégis keveset tudunk róla, mivel – néhány felirattöredéket és egy glosszáriumot leszámítva – nem maradtak fenn írásos emlékei. A nyelvészeti kutatások azonban feltárták azokat az elsősorban a szókincsre gyakorolt hatásokat (pl. *cervoise* 'árpasör', *chêne* 'tölgyfa', *cloche* 'harang', *if* 'tisza', *mouton* 'birka', *ruche* 'kaptár', *lieue* 'kb. mér föld', *quatre-vingts* '4 x 20 = nyolcvan'), amelyeket a francia nyelv **gall szubsztrátumának**, alapjának nevezünk.

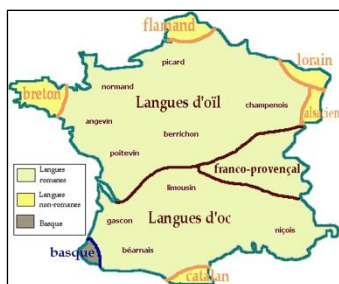
Az V. századra fokozatosan asszimilálta és kiszorította a gall nyelvet a természetes nyelvfejlődés során létrejött ún. „**vulgáris** vagy **népi latin**”, amelyet CAESAR Galliát elfoglaló katonái és az őket követő kereskedők beszéltek, és amely már erőteljesen különbözött a cicerói írott és beszélt **klasszikus latintól**.

A népi és a klasszikus latin közötti különbségeket mutatja az alábbi táblázat néhány példája.

Klasszikus latin alak	Népi latin alak	Természetes fejlődéssel kialakult mai francia alak	Tudós képzéssel utólag létrejött mesterséges francia alakok
EQUUS	<i>caballus</i> →	<i>cheval</i> 'ló'	<i>équestre</i> 'lovas'
EDERE	<i>manducare</i> →	<i>manger</i> 'enni'	<i>comestible</i> 'ehető'
CAPUT	<i>testa</i> →	<i>tête</i> 'fej'	<i>chef</i> 'főnök'
LOQUI	<i>paraulare</i> →	<i>parler</i> 'beszélni'	<i>locuteur</i> 'beszélő'

A népvándorlás hatásaként a germán eredetű **frankok** már az V. században egész Galliát meghódították, befolyásuk azonban csak a Loire folyótól északra eső területeken lett igazán jelentős. Míg a római hódítók nyelvileg is asszimilálták a kelta őslakókat, addig a frankok átvették a latin nyelvű római katolikus vallást, valamint a gallorómánok náluk sokkal fejlettebb gazdasági-társadalmi rendszerét és a VI–VIII. század folyamán fokozatosan feladták nyelvüket is. Ugyanakkor a francia nyelv **germán szupersztrátumának** nevezett frank nyelv jelentős nyomokat hagyott a francia **szókincsben** (pl. a germán *frank* 'szabad ember' szó rejtőzik az alábbi francia alapszavakban: *France* 'Franciaország', *français* 'francia', *François* 'Ferenc', *franc* 'szabad, őszinte') illetve **nyelvtanban**, például a jelző és a jelzett szó **szórendjét** illetően. A toponímákban például Franciaország északi részében a jelző + jelzett szórend dominál (*Neufchâteau*), míg a frank nyelvi hatástól mentes délen a jelzett szó megelőzi a jelzőt (*Châteauneuf*).

A frank nyelvi hatás a legnagyobb szerepet a máig meglévő és jól elkülönülő három francia **dialektustípus** – az **oïl**, az **oc** és a **franco-provençal** – kialakulásában játszotta.



A IX. századra kialakuló, jellemzően népi latin dominanciájú protofrancia tehát három fő alkotóelemből létrejött **keveréknyelv**, amely később számos arab, olasz, spanyol stb. jövevényszóval gazdagodott és amelynek kezdettől fogva jellemzője volt a két fő dialektális terület – az **oïl** és az **oc** régiók – közötti **ikertestvér harc**. Ennek máig ható nyelvpolitikai következményeiről később még szó lesz. A XVI-XVII. században, amikor az írók, művészek gyakran merítettek ihletet az ókori klasszikusokból, zavaró volt az a felismerés, hogy a gall alapú és germán nyelvekkel is keveredő francia nyelv a népi latinból származik, és hogy mintegy a klasszikus latin nyelv „**árvájaként**” a legkevésbé latin jellegű az újlatin nyelvek között. Ekkor a nyelvvel foglalkozók a klasszikus latin szavaihoz visszanyúlva, a **tudós képzésnek** nevezett mesterséges eljárással új francia szavakat, ún. **latinizmusokat** alkottak. **Elsősorban ezek az utólagos tudós képzések, latinizmusok magyarázzák tehát azt a leegyszerűsítő kijelentést, hogy a francia nyelv őse a latin.**

2. **Hogyan és miért vált a francia világnyelvvé?**

2. Hogyan és miért vált a francia világnyelvvé?

813-ban a tours-i zsinat elrendelte, hogy a prédikációkat ne csupán latinul tartsák, hanem az ún. „lingua romana aut thiotisca rustica”, vagyis a latintól immár jelentősen különböző, protofranciának (illetve protogermánnak) nevezhető „rusztikus” nyelven is, hogy azokat a nép is megértse. Három évtizeddel később, 842-ben, Nagy Károly unokáinak a birodalom felosztásáért folytatott harca lezárásaként már ennek az új nyelvnek első összefüggő írásos dokumentuma, a *Strasbourgi eskük* (*Les Serments de Strasbourg*) is megszületett. E latin nyelvű szerződés egy protofrancia és egy protogermán nyelven íródott esküszöveget is tartalmaz, amelyeket a győztes uralkodók – II. (Kopasz) Károly és II. (Német) Lajos – a másik országának köznyelvén mondtak el, és amelyek így a francia és a német nyelv születési anyakönyvi kivonatának, továbbá Franciaország és Németország államisága alapjának tekinthetők.

Alighogy megszületett ez az ófrancia nyelv, máris első külföldi hódító útjára indult. Mégpedig a viking felmenőkkel rendelkező HÓDÍTÓ VILMOS normandiai herceg révén, aki az angol királyi trón örökléséért folytatott háborúban 1066-ban Hastingsnél legyőzte az angol sereget és elfoglalta Anglia trónját.



A hódítás történetét a híres bayeux-i falikárpit gyönyörű képei mesélik el. Az esemény nyelvi következménye az lett, hogy míg az egyszerű nép nyelve Angliában természetesen a germán eredetű óangol maradt, a francia nyelv egészen a XVI. századig az angol királyi udvar, az arisztokrácia és az igazságszolgáltatás hivatalos nyelvévé vált.

Az angol nyelvre gyakorolt jelentős francia hatásokat jól illusztrálja például az élő állat, illetve hújának megnevezése közti különbség.

Az angol nyelvre gyakorolt jelentős francia hatásokat jól illusztrálja például az élő állat, illetve hújának megnevezése közti különbség.

	DISZNÓ	MARHA	BORJÚ	BIRKA
Élő állat neve (germán)	<i>swine/pig</i>	<i>cow</i>	<i>calf</i>	<i>sheep</i>
A levágott állat húsa (francia)	<i>pork</i> ← porc	<i>beef</i> ← bœuf	<i>veal</i> ← veau	<i>mutton</i> ← mouton

De Nagy-Britannia címerében is mindmáig olvasható két francia nyelvű mondat (*Dieu et mon droit* és *Honni soit qui mal y pense*) vagy az angol parlamentben ma is használatos két francia nyelvű jogi formula (*Le roy le veult*. 'A király így akarja.' = a törvényjavaslat elfogadásra kerül **Le roy s'advisera**. 'A király mérlegel.' = a törvényjavaslat elutasításra kerül). Amint azt látni fogjuk, az angol nyelv kilenc évszázaddal később vesz majd revansot a francián.

Annak köszönhetően, hogy a XI-XII. századtól Tours helyett a Párizs melletti Saint-Denis lett a királyság vallási központja, Párizs pedig az uralkodók székhelye, továbbá a Sorbonne megalapításával az ország tudományos-oktatási centruma, az udvarban divatos beszéd mód – az ún. *francien*

nyelvjárás – tekintélye és befolyása egyre nőtt a többi nyelvjárás rovására, és a XIII–XVI. század folyamán alapját képezte a mai francia nemzeti és irodalmi nyelv kialakulásának.

I. FERENC 1539-ben kiadott villers-cotterêts-i nyelvi rendeletének következtében pedig a latin és a regionális nyelvek helyett a francia lett az igazságszolgáltatás, valamint a közigazgatás hivatalos nyelve, és számos területen (teológia, orvostudomány, grammatika, a Collège de France előadásai), ahol a latin addig teljesen vagy csaknem teljesen egyeduralkodó volt, a franciát kezdték használni.

A klasszikus irodalmi nyelv kialakítóinak (pl. Boileau, Corneille, Racine, Molière, La Fontaine, Pascal, Vaugelas), továbbá az 1635-ben megalapított Francia Akadémia nyelvművelő programjának köszönhetően a francia nyelv a XVII. század végére a „világosság”, „tisztaság”, „logikusság”, „elegancia”, „stabilitás” szavakkal jellemzett, ideálisan kiforrott nyelvvé vált, amely lényegileg – a helyesírás apróbb és a szókészlet érthetően nagyobb változásait leszámítva – már alig különbözött a mai francia nyelvtől, és amely a nemzeti egységet és az egységes nemzeti nyelvet kereső számos európai ország számára követendő példa lett. Nagyban hozzájárultak a francia nyelv európai és tengerentúli elterjedéséhez a katolikusok és protestánsok közötti vallási békét biztosító nantes-i ediktum 1685-ös visszavonását követő Szent Bertalan-éj tragikus eseményei is. A kitört vallásháború nyomán mintegy 300.000 ezer francia protestáns, hugenotta menekült Svájcba, Hollandiába, Németországba, Angliába, de Észak-Amerikába is, terjesztve ezekben a régiókban a francia nyelvet és kultúrát. Az író és filozófus PIERRE BAYLE joggal állapíthatta meg ugyanebben az évben, hogy a francia nyelv immár az európai népek közötti érintkezés legfőbb eszköze.

A moralista író ANTOINE DE RIVAROL 1784-ben megjelent *Discours sur l'universalité de la langue française* [Értekezés a francia nyelv egyetemességéről] című művéből származó ismert mondása szerint pedig „ami nincs világosan megfogalmazva, az nincs is franciául” (*ce qui n'est pas clair n'est pas français*). Nem meglepő tehát, hogy a század ismert, nem francia anyanyelvű uralkodói, tudósai, írói számára természetes volt a francia nyelv használata.

Az 1789-es francia forradalom jakobinus szárnyának legfőbb célkitűzése az lett, hogy radikálisan megváltoztassa a girondista irányzatnak a forradalom első néhány évében a nyelvjárásokkal szemben tanúsított igen toleráns, liberális nyelvpolitikáját és – a dialektusoknak a forradalmi terror politikai eszközeit is igénybe vevő hatékony háttérbe szorításával – az évszázadokon keresztül kicsiszolt, egységesült nyelvet az egész nemzet közkincsévé tegye és elismerését növelje szerte a világban. Ez a GRÉGOIRE apát nevével fémjelzett irányzat mindent elkövetett annak érdekében, hogy a régi, feudális rendszer tagoltságát és az emberek közötti egyenlőtlenséget jelképező tájnyelvek helyébe az „egy és oszthatatlan köztársaságban” a „Szabadság, Testvériség, Egyenlőség” jelszavai alatt mindenütt a francia nyelv lépjen.

A XIX. században folyamatosan nőtt a franciául tudók száma. Fontos szerepet játszott ebben a francia republikánus és laicista baloldal alapítóatyja, JULES FERRY által 1880 és 1886 között bevezetett **ingyenes, kötelező és világi** iskolarendszer, amelynek középpontjában természetesen a francia nyelv oktatása állt. Az írók, költők pedig – élükön VICTOR HUGOval, BAUDELAIRE-rel, PROUST-tal – a nyelvi anyag önállóbb kezelésével mind hajlékonyabbá és gazdagabbá tették a francia nyelvet, megőrizve ugyanakkor annak klasszikus jellemzőit, a kifejezés világosságát, határozottságát, a szerkesztés szabályosságát és a stílus tisztaságát.

3. Mikor és miért kezdődött el a francia nyelv visszaszorulása?

E kérdés megválaszolásához ismert történelmi tényeket hívhatunk segítségül. Régen a nemzetközi békeszerződéseket többnyire latinul írták. A XVIII. századtól azonban az egységes, stabil, világos szerkezetű francia nyelv fokozatosan felváltotta a diplomáciában a latint. A szerződéseket még akkor is franciául írták, amikor Franciaország nem is volt közvetlenül érintett a konfliktusban (pl. az 1774-es török–oroszbékeszerződés), vagy éppenséggel vesztes fél volt (pl. az 1815-ös bécsi kongresszus vagy az 1871-es francia–poroszbékeszerződés). Az első repedés ezen a nyelvi páncélon az első világháborút lezáró versailles-i (trianoni) békeszerződés megkötésekor keletkezett. A szerződést ugyanis két nyelven, angolul és franciául írták és ANTOINE MEILLET francia nyelvész elemzése

szerint a francia változat már csak az angol eredeti fordítása. Igaza lett tehát DAVID HUME angol filozófusnak, aki még 1767-ben azt írta, hogy hiába dicsekednek a franciák nyelvük hódításaival, az angolok egyre erőteljesebb amerikai jelenléte az angol nyelvnek nagyobb jövőt ígér. 1919 után az angol immár igen komoly vetélytársként jelent meg az élet minden területén.

A Normandiából útra kelt HÓDÍTÓ VILMOS nyelvi gyarmatosítása után 878 évvel, vagyis a szövetségesek 1944-es normandiai partraszállását, majd a jaltai konferenciát és a Marshall-terv beindulását követően a francia nyelv globális pozíciói igencsak megrendültek. Az *american way of life* ideológiája jegyében terjedő nyelvi- és kultúrszervilizmus, az ún. „cocakolonizáció” azzal járt, hogy Franciaországban tömegesen jelentek meg az angol-amerikai termékek, találmányok és az azokat megnevező szavak. Ezáltal megszületett az angol nyelv revánsaként az ún. *franglais*, a 'frangol' és rövidesen a vele szemben folytatott harc is, amiről a következőkben még szó lesz.

4. Mit tesznek ma a franciák azért, hogy nyelvük versenyképes világnyelv maradjon?

Egyre többen teszik fel a kérdést az angol, pontosabban a „világangol”, a *globish* erőterében globalizálódó Franciaországban is, mely mindig büszkén hangoztatta a francia nyelvi és kulturális „érték-többletét”, sajátosan konceptualizálódott „nemzeti koloritját”, hogy vajon a nemzetek fölötti közösségek létrejöttével, az egységesülő európai gazdasági, politikai, kulturális térségben szükséges és lehetséges-e a francia nyelv védelme, megerősítése, újra pozicionálása az angollal szemben? Néhány évtizeddel ezelőtt még a kérdés felvetése is meglepő lett volna. Több mint ezeréves története során ugyanis a francia nyelv a kezdetektől fogva igen tudatos és expanzív állami nyelvpolitikának köszönhetően, kemény ideológiai és gyakran valós csatákban formálódott, terjedt el és lett népszerű világszerte. A mai francia nyelvpolitika kétfrontos küzdelemben igyekszik védeni a francia nyelvet. Noha az írott nyelvet illetően Franciaország lakossága mára már teljesen, a szóbeliséget tekintve pedig nagyrészt homogén, egyes földrajzi régiókban – életkortól és nemtől függően változó mértékben – még használatosak a regionális- és tájnyelvek, többnyire a köznyelv mellett másodlagosan, sokszor csak a megértés szintjén, elsősorban a családon belüli érintkezésben.

A védekezés **Franciaországban belüli vetülete** furcsa, ám az eddigi történelmi áttekintésből logikusan következő módon éppen ezekkel a regionális- és tájnyelvekkel szemben jelenik meg. POMPIDOU elnök még 1976-ban is azt mondta, hogy „az Európában meghatározó szerepre hivatott Franciaországban nincs helye a regionális nyelveknek”. S noha azóta a hivatalos nyelvpolitika – legalábbis a nyilatkozatok szintjén – rugalmasabbá vált, a regionális nyelvek mindmáig sokkal inkább a túrt, mint a támogatott kategóriába tartoznak. Franciaország hosszú évek vitái után 1999. május 7-én írta alá a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartáját, amelyet azonban a francia parlament – egyedülként az Unióban – mind a mai napig nem ratifikált, sőt a Francia Alkotmánybíróság 1999-ben egyenesen alkotmányellenesnek nyilvánította azt. Mi volt ennek az oka? A Charta szellemében – és többször szövegszerűen is – a regionális nyelvek rendszeres használatát irányozza elő az oktatásban, az igazságszolgáltatásban, a közigazgatásban vagy akár a parlamentben. Ez pedig homlokegyenest ellenkezik az „egy nemzet egy nyelv” jelmondatban testet öltő hivatalos francia nyelvpolitikával, amelyet I. FERENC és az őt követő királyok, császárok és köztársasági elnökök folytattak megszakítás nélkül több mint négyszáz éven át. Nagy nyomás nehezedett tehát a francia kormányra. A hegyek éveken át vajúdtak, majd a nevetségesnek mondható kompromisszumos egér végül 2008 júliusában született meg. Továbbra is érvényben van az V. Köztársaság alkotmánya 2. cikkének első mondata, amely rendelkezik az állam nyelvéről, amikor kimondja, hogy „A Köztársaság nyelve a francia”. Azonban nem ennél a cikknél, amint az elvárható volna, hanem jóval hátrébb, a területi közösségekről szóló rész 75-1 cikkénél egészítették ki az alkotmányt a következő rövid és túl általános mondattal: „A regionális nyelvek Franciaország örökségének részét képezik.”

Ami a francia nyelv pozícióinak a **külső hatásokkal** szembeni erősítését illeti, itt és most csak néhány jellemző mozzanatot emelek ki röviden.

- 1971 óta minden francia minisztériumban működik ún. terminológiai bizottság, amelynek feladata a szakterületek terminológiai hiányosságainak – értsd: az angol terminusoknak –

a feltérképezése és francia szakszavakkal való helyettesítése. Az elmúlt évtizedekben a *Magyar Közlöny*höz hasonló kormánykiadvány több mint 3000 újonnan képzett francia terminust publikált. Ezek jelentős része érdekes módon éppen abból a kanadai Québec tartományból származik, ahol továbbélnék a francia nyelv bizonyos archaikus és dialektális alakjai, ugyanakkor az angol nyelv szorításában ez a **franciásítási** folyamat szükségszerűen nagyon dinamikus és hozzájárul ahhoz, hogy az angol által nyelvileg is egységesülő világunkban a tudományos gondolkodás ne váljon túlzottan is egysíkúvá. Kétségtelen ugyanis, hogy a sok nyelven építkező, többdimenziós tudomány teljesebb rálátást biztosít a társadalmaknak a problémákra.

- A politika és a nyelv évszázados összefonódása következtében Franciaországban több nyelvtörvény is született. A legutolsó, az akkori kulturális miniszterrel elnevezett TOUBON-féle nyelvtörvény 1994-ben lépett életbe. A törvény nagyon toleráns és csak abban az esetben tiltja az idegen (tehát nem csupán angol) szavak használatát, amikor azoknak létezik elfogadott francia megfelelője. Azt a demokratikus alapelvet hangsúlyozza, hogy minden francia polgárnak joga van arra, hogy anyanyelvén jusson ismeretekhez. A törvény betűjét megszegők ellen – néhány kezdeti kivételtől eltekintve – jellemzően nem indultak eljárások.
- A hímnem–nőnem kettősségében szerveződő francia nyelv egészen a legutóbbi időkig rendkívül feudális jelleget mutatott a nőnemű foglalkozásneveket illetően. Számos esetben nem volt egy-egy foglalkozás megnevezésére nőnemű alak, vagy ha volt, az többnyire csak az adott foglalkozást űző férfi feleségét jelölte. A francia befogadóképességét és -képességét mutatja, hogy az ezredfordulóra közel 25.000 foglalkozásnév nemegyszer újszerű nőnemű alakját sikerült megalkotni és közkinccsá tenni (pl. *écrivaine*, *professeure*, *académicienne*), megint csak a nyelvújító hajlamú québec-i francia nyelv hathatós közreműködésével.

E pozitív folyamatoknak manapság egyébként érdekes **vadhajtásai** is vannak, amelyek nagy vitákat váltanak ki a francia nyelvészek között és általában a francia társadalomban. Ilyen például az írott szövegek folyamatos olvasását lehetetlenné tevő ún. **inkluzív írás**, ami különféle jelekkel egyszerre akarja feltüntetni a hímnemű és nőnemű alakot a szöveg minden nominális elemén, vagy ilyen





Sommes-nous

<i>prêtEs</i>
<i>prêt.e.s</i>
<i>prêt e s</i>
<i>prêt-e-s</i>
<i>prêt(e)s</i>
<i>prêt/e/s</i>

pour l'écriture inclusive ?

Készek vagyunk az inkluzív írásmód használatára?

vagy a néhány hónapja felbukkant és az egyik legismertebb francia egynyelvű szótárban már megtalálható, egyes szám harmadik személyű **gendersemleges iel névmás** ötlete is, aminek használata a nyelvészek szerint teljesen felborítaná a francia nyelv évszázados nyelvtani rendszerét.

iel
DÉFINITIONS
iel  , iels  pronom personnel
<small>RARE Pronom personnel sujet de la troisième personne du singulier et du pluriel, employé pour évoquer une personne quel que soit son genre. L'usage du pronom iel dans la communication inclusive. – REM. ON</small>
<small>ÉCRIT AUSSI ielle  , ielles .</small>

Amint láttuk, a történelem folyamán a francia nyelv riválisai a belső regionális- és tájnyelvek, valamint – főleg az utóbbi száz évben – az angol voltak. Manapság azonban egy más jellegű, összetettebb küzdelem dimenziója is kezd körvonalazódni a bevándorló külföldiek nyelvi és kulturális asszimilációjának, integrációjának kérdésével. Ennek tárgyalása azonban külön előadást igényelne.

Összegezve az elmondottakat megállapíthatjuk, hogy a franciák anyagilag, nyelv- és kultúrpolitika-
ilag is sokat tettek és tesznek azért, hogy nyelvük – a mindennapi és a szaknyelvi használatban is – a szükséges nyitottsággal, a megőrizve újító és újítva megőrző alkalmazkodással úgy gazdagodjon, modernizálódjon, hogy egy nap akár a világangol valós alternatívjaként jelenhessen meg azok számára, akik a világot, annak sokszínűségét nem csupán a technokraták egysíkú „szingapúri angol” szemüvegén keresztül szeretnék látni és láttatni. És egy olyan nyelvnek, amely magára a globalizálódott **globalizáció** szóra is külön francia szót – a **mondialisation** szót – alkotott, minden esélye megvan ennek megvalósítására.